

# Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon

A kora újkori Magyarország nem létező királyi udvarát az arisztokrata udvarok helyettesítették. A nádorok, bánok, kancellárok vagy országbírók udvarai a korabeli Európa diplomáciájában is helyt álltak és a nemzetközi politika is számon tartotta őket. Egyetemes mintákat követtek, amelyeket magyar hagyományokkal kötöttek össze, hogy reprezentációs kötelezettségeikkel egyformán megfeleljenek úgy a hazai, mint a külföldi közönségnek is. A 17. század első felében a főurak kibővítették és korszerűsítették kastélyaikat. Az építkezéseket nemcsak a szükség követelte meg – a birtokok igazgatása és az ezzel járó személyzet ellátása –, hanem a főúri család reprezentációja is. Ezt a feladatkört és a nemzetség méltóságának megjelenítését szolgálta a díszes fogadóterem, a tágas ebédlőpalota, az igényesebb privát lakosztályok, a család és az udvarnép vallásgyakorlásához szükséges kápolna.<sup>1</sup> Az arisztokrata nemzetség régiségét és előkelőségét voltak hivatottak bemutatni a családi galériák, amelyek néha a valóságot kikerülve, fiktív módon mutatták be a család kiválóságát, a nem létező elődökkel ellensúlyozták a familia nem mindig megfelelő (pl. köznemesi) származását, és próbálták egyenlővé tenni a régebbi, előkelőbb családokkal.<sup>2</sup> A kiváltságos státuszt, gazdagságot és az előkelőséget a szélesebb közönség előtt legfőképp az ünnepségek alkalmával lehetett demonstrálni.

Az ünnepségek, legyen az családi ünnep vagy nagy és látványos nyilvános szertartás, mindig kiváló alkalmat nyújtottak a társadalmi és a hatalmi státusz bemutatására. Egy ünnep külső formákkal bizonyítja és igazolja a közösség létét és jelentőségét. Az ünnepségeket és az ünneplést történelmi szempontból három fő csoportba oszthatjuk: az elsőbe az életciklusok, tehát az egyén életének fontos szituációi sorolhatóak, pl. a születés, a születésnap, a névnap, a konfirmáció), valamint a profán társadalomba való belépés (a polgárság elnyerése, a házasság, a temetés). A második csoportba az év ciklikusságának ünnepségei tartoznak, úgymint például a karácsony, a nappegyenlőség, a húsvét, a mindenszentek és a harmadikba pedig a nyilvános ünnepségek (rendszerint történelmi vonatkozással).<sup>3</sup>

<sup>1</sup> R. Várkonyi Ágnes 2005: 66–67.

<sup>2</sup> Cennerné Wilhelmb Gizella 1988: 74.

<sup>3</sup> Mannová, Elena 2012: 11.

Egy ünnepség teret biztosít egy bizonyos csoport, illetve egy közösség identifikációjára. Egy arisztokrata család esetében distinktív feladatot lát el, amellyel elhatárolja magát a polgárság vagy az egyszerű parasztok hasonló ünnepségeitől. Az udvari ünnep az egyetemes nemesség ünnepsége volt, kultúrájának és kiváltságos pozíciójának nyilvános kimutatása. Egyik jellegzetessége, hogy szigorú rend szerint zajlott, a ceremónia pontosan meg volt tervezve, és a rendje pontosan be is volt tartva. Nem volt kívánatos az improvizáció, a káosz, tilos volt a rendetlenség és az előírt rend felborítása. Mindenkinek meg volt szabva a saját szerepe és dolga. A reprezentáció megkívánta a szabályozott viselkedést, amely világosan eltért az alsóbb rendek viselkedésétől.<sup>4</sup> Viszont ezek az alkalmak nem kis mértékben pont ezeknek a „rendeknek” voltak szánva, és a tőlük való elkülönülést, saját rangjuk kimutatását szolgálták. Ilyenkor ez a közösség (a mi esetünkben egy arisztokrata család) részben betekintést engedett a máskor elzárt helyekre és helyiségekbe, megmutatott olyan tárgyakat, amelyek rendszerint biztonságosan el voltak zárva, és nem tartoztak a mindennapok alapszínvonalához.

A középkor és a kora újkor embere máshogy viszonyult a halálhoz, mint a mai ember. Sűrűbben találkozott a meghalással, a haldoklással, valamiképp a mindennapokba jobban beletartozott, mint ma. A vallás, a hit predesztinálja a feltámadást és az örök életet, vagy rosszabb esetben a poklot és az elkárhozást, és a halál az az út, amelyet mindenkinek meg kell járni. Nem jelenti a végleges elválasztást és a semmit. A halál is a nyilvános élet egyik fontos része volt, amire az ember rendszerint készült. Magához hívta a családtagjait, a szomszédokat, a rokonokat, akiktől el akart búcsúzni. Megbékélt a halál gondolatával, és rendelkezett a hagyatékáról, hogy mindenki megkapja azt, ami jár neki.<sup>5</sup>

A 16–17. században megjelenő manierizmus is behatóan foglalkozott a halál gondolatával. A halálkultuszt elősegítette, hogy a korszak elméletírói esztétikai értéknek tartásuk a „szörnyű” dolgok megjelenítését, amelyekben a kor igazán nem szűkölködött. A kiábrándult életérzés és a halálvágy felélesztették a spirituális törekvéseket, virágzásnak indult a lelkigyakorlatokat szorgalmazó *ars moriendi* irodalom. A magyar főurak körében is nagy visszhangja volt az újszoikus filozófiának, amely a sorssal és a halállal való megbékélést tanította.<sup>6</sup> Ezt érezzük Esterházy Miklós nádor írásában, legfőképp a testamentumában: „*Melly halál, noha minden rettenetesség fölött való rettenetesség vala a pogányoknál – mint a kiknek semmi hitek és reménységek nem vala holtok után való idejökre, de minekünk keresztényeknek az ő benne hívőknek, és akarattját cselekedőknek kapuját rendelé azért az örökkévaló életnek elvételére, a kire, aki menni akar, ezen által kell menni, kívárván azért az örökkévaló jót... adj malasztot azért nekem is én Istenem és én Megváltóm, hogy ennek a halálnak a félelme, engem se rettentessen meg ... hanem menjek örömmel a testi halál által a Te szent színednek örökkévaló látására... s legyen úgy is az, amint Te akarod, és akkor is, amikor akarod...*”<sup>7</sup>

Az arisztokrata temetések elsősorban gazdag kiállításuk, az előre megtervezett forgatókönyv, a régi hagyományok tisztelete és ápolása, valamint a társadalmi hierarchia törvényeinek betartása jellemezte. Maga a rítus a középkortól folyamatosan alakult

<sup>4</sup> van Dülmen, Richard 2006: 155.

<sup>5</sup> van Dülmen, Richard 1999: 224–225.

<sup>6</sup> Szabó Péter 1989: 11–12.

<sup>7</sup> Duchoňová, Diana 2013: 275.

ki. Az elhunyt házában kezdődött, ahonnan a gyászolók az egyház képviselőjével, aki a szertartást vezette, az elhunyt koporsóját kísérve a templomba vonultak, ahol halotti misén vettek részt. Utána elkísérték a halottat utolsó útján a sírig. Az eltemetéssel, illetve a sírboltba helyezéssel a temetés véget ért. A séma viszonylag kis variációkkal ismétlődött, a kisebb-nagyobb eltéréseket és változásokat az elhunyt társadalmi hovatartozása szabta meg: úgy a legszegényebknél, mint a leggazdagabbaknál, valamint e két határeset közötti esetekben is.<sup>8</sup>

Minden temetésnek két alappillére volt: az egyik a szellemi, a másik a vizuális. A kettő támogatta egymást, egyik a másik nélkül nem lett volna teljes. A szellemi rész viszonylag jól tudjuk dokumentálni a források alapján, elsősorban a nyomtatásban megjelent halotti búcsúbeszédnek köszönhetően.<sup>9</sup> Ez a zsáner más viszonylatban is érdekes: azonkívül, hogy konkrét adatokat sorol fel az elhunytáról, a tetteiről, az életéről, gyakran a családjáról és őseiről is, sok esetben bemutatja azokat a tulajdonságokat is, amelyek nem is annyira a konkrét egyénre voltak jellemzők, mint a kor eszményképére, tehát bemutatják azt, milyennek kellett volna lennie a kor mentalitása szerint. Az ideálok, az elképzelések kerülnek előtérbe, szépítve, jobbítva és javítva vetítik vissza a valóságot, tehát nem egy egészen reális kép, hanem bizonyos tulajdonságok szépített formája. A kép hozzáidomult az elhunyt személyéhez, tevékenységéhez és életéhez, de egy bizonyos mértékű túlzás nem hogy elviselhető, de egyenesen kívánatos volt. A „holtaktól csak jót” mondás jegyében a búcsúztató hiperbolikusan felnagyította az elhunyt pozitív tulajdonságait és tetteit. A 17. századi Magyarország férfiideálja egyértelműen a harcos, hazáját oltalmazó, fegyverforgató hazafi, aki egyben atyja az országnak, nemcsak saját szűk családjának. A nőknél (asszonyoknál és leányoknál egyaránt) a legfontosabb az istenfélő, áhítatos és kegyelettel telt élet volt, azután következett az anyaság és a család, a jótékonykodás és hasonló jó cselekmények. E tulajdonságokat elegendő volt rendszerint viszonylag szűk keretben, a családban vagy legfeljebb egy kisebb, zárt közösségben gyakorolni.<sup>10</sup>

A vizuális része a temetéseknek már nem ilyen jól dokumentált; itt gyakran csak arra tudunk támaszkodni, amit a résztvevők a szertartásról leírtak, pl. levelekben, instrukciókban. Képek sajnos ritkábban maradtak fenn, de pl. néhány *castrum doloris* kép, főleg a barokk korból, utal a „látvány” fontosságára és az esztétika jelentőségére. Fontos szerepet kaptak az elhunythoz kapcsolódó szimbólumok, amelyek gyakran még a középkorból származtak, és amelyeket mindegyik felekezeten szigorúan megtartott és tovább gyarapított. Ez hozzátartozott a családi-nemzetségi kultusz támogatásához, amely a 17. század folyamán egész Európában erősen jelen volt a világi elhunytak temetéseinél. Az arisztokrata famíliák tiszteletben tartották és gyarapították elődeik temetésének szokásait, amelyekkel valamiféle kapcsolatot teremtettek az elhunyt és családja között. Ezzel jelenítették meg a vérséget az adott közösségben.

A temetési szertartás a család társadalmi színvonalának és kultúrájának tükröző volt. A ceremónia rendezője, illetve végrehajtója világi urak testülete volt, akik együttműködtek az egyházi személyiségekkel. Ezek az ún. „testamentumos urak”

<sup>8</sup> Szabó Péter 1989: 8.

<sup>9</sup> Levéltárainkban viszonylag nagy mennyiségben maradtak fenn halotti prédikációk (legtöbbje a 18. századból és későbbi időszakból), temetési szertartások leírásai, halotti menetek, illetve számlák a temetési költségekről.

<sup>10</sup> A témához lásd: Lengyelová, Tünde 2012: 61-73.

leggyakrabban az elhunyt legközelebbi rokonai közül kerültek ki. Ha maradt testamentum, aszerint jártak el, ha nem, akkor saját elhatározásuk szerint, figyelembe véve a családi hagyományt és a hozzátartozók akaratát. A szertartás előkészítésénél viszonylag kevés teret hagyott egy olyan elhunyt, aki végakaratóban kifejtette, hogy csak szerény temetést rendezzenek, pl. szerzetesi ruhában helyezték a sírba, egy gyászmisével, mindenféle ceremónia nélkül. Így rendelkezett például Pálffy Pál nádor is, és ezzel komoly probléma elé állította családját és a temetés rendezőit. Sigray János, aki a feladatot ellátta volna, az özvegy Khuen Mária Franciskának levélben fejezte ki aggályait,<sup>11</sup> és közölte Lippay érsek véleményét, amely szerint ő nem engedte volna meg, hogy a nádort ilyen szerény és egyszerű szertartással temessék el. Pálffy már csak a funkciója miatt is rendesebb temetést érdemelt volna. Ennek ellenére az érsek mégis teljesítette az elhunyt akaratát, részben azért, nehogy szóbeszéd tárgya legyen, mivelhogy közismertek voltak a két politikus rendszeres ellentétei.<sup>12</sup> Sigray arra is panaszkodott, hogy Miklós gróftól és más nemesembertől sok kifogást kellett meghallgatnia arról, hogy a nádornak szegényes volt a temetése. Pálffy ugyanis a testamentumában meghagyta, hogy testét a kapucinusok csuhájába öltöztessék, és a pozsonyi Szent Márton-templomba helyezték örök nyugovóra, minden pompa és drága szertartás nélkül, és a szívét a bécsi kapucinusoknál kívánta elhelyezni. Ezen kívül csak egy egész sor adományról rendelkezett.<sup>13</sup>

Pálffy Pál nem volt az ilyesfajta elhatározásában egyedül, más főurak és nemesemberek is hasonlóan rendelkeztek, viszont a kortársak reakciója nagyon hasonló – elutasító – volt. Az egyik oldalon a végrendelkező elhatározása állt, aki csak világi fényűzésnek tekintette a díszes temetési ceremóniát, amely nem egyeztethető össze a hit alázatával. A másik oldalon viszont egy magas társadalmi szinten álló arisztokrata esetében a szerény temetés és a ranggal járó reprezentáció elhanyagolása megszólást és felháborodást vonhatott maga után. Bethlen János kancellár temetésénél hasonló eset fordult elő, mikor a kancellár megtiltotta a zászlót, öltöztetett lovakat és hasonló díszes dolgokat. *„En megh vallom, hogy attol tartok, valamely alázatosságot követünk temetésénn, azt nem a kereszténysegnek, hanem minapi boldoghtalanságának, és rész szerént az mü fősvénységünknek fोगiák a gonosz nyelvek tulaydonittani, melyre nézve én bizony az én voxommal Zászlót és minden pompát el követnék, de az én tanátsom sem minden tehető itt, kérem kgdt, candide írja megh tettzését, mit jovall, mert méghis ha boldogh állapotjaba holt volna megh, ugy az alázatosság betsesebb volna, igr félek merö betstelenség leszen”* – írta Bethlen Miklós Teleki Mihálynak, segítségét kérve.<sup>14</sup>

Az Esterházyaknál Miklós nádor kívánt szerény temetést. Testamentumában elrendelte, hogy öltöztessék szürke jezsuita csuhába, és helyezték szimpla fa koporsóba, amelyet minden pompa nélkül helyezzenek el a családi sírboltba a nagyszombati jezsuita (egyetemi) templomban. Csak az Aranygyapjas Rendet kívánta egy párnán kiállítani a szertartás alatt, majd utána vissza kellett szállítani a spanyol királynak. Amikor a nádor 1645. szeptember 11-én meghalt, testét egy szőnyegbe csomagolták, és a nagyhöflányi ferences kápolnában helyezték el. Innét a testet rövid idő múlva

<sup>11</sup> Jedlicska Pál 1910: 475–476.

<sup>12</sup> Fundárková, Anna 2006: 46–62.; Fundárková, Anna 2009: 72.

<sup>13</sup> Jedlicska Pál 1910: 478.

<sup>14</sup> Kecskeméti Gábor (szerk.) 1988: 11.

átvitték Kismartonba, majd Nagyszombatba, ahol pontosan három hónappal később helyezték örök nyugalomra. Maga a temetési szertartás és a gyászmenet viszont egyáltalán nem egy szerény temetésről tanúskodik. A menet élén a Czobor, az Erdődy, a Pálffy, a homonnai Drugeth, a Nádasdy és a Batthyány családok katonai seregei meneteltek, utánuk három osztag végvári katona, három Esterházy-sereg színes uniformisban és egy osztag kopjás katona gyászban. Ezek után 100 Esterházy-kékhajdú következett és német muskétások. Utánuk sorakoztak fel a nagyszombati céhek képviselői, majd a szolganép, a diákok, a város bírása, a tanácstagok és a nemesség, a vármegyék képviselői, a várkapitányok, akik zöld és fehér szövétnekeket vittek. A 24 koldus után az egyház képviselői következtek, fehér szövétnekekkel és aranyozott címerekkel, majd utánuk a főurak – Czobor, Pálffy, Erdődy, Batthyány, Lippay, Telegdy –, akiknél aranyos fáklyák voltak. Esterházy funkciójának szimbólumai következtek, lovakon vitték a zászlókat, gyalogosan az aranyozott kardot, az aransarkantyút, a botot, a sisakot, valamint a fekete zászlókat. A koporsó előtt a családtagok, elsősorban a testvérek mentek, az arany keresztet Esterházy György klerikus, Miklós unokaöccse vihette. A koporsót 21 familiáris emelte a vállára, mögöttük lépdelték a családtagok és rokonok fáklyákkal. A koporsó mögött vitték az Aranygyapjas Rendet is egy fekete bársony párnán. A menet végét hagyományosan az asszonyok és az udvar, a rokonság női tagjai követték, majd a köznép. A templomban a gyászmise után már csak a test elhelyezése maradt hátra. A családi sírboltban, ahol már a nádor második felesége, Nyáry Krisztina és gyermekei is nyugodtak, nem igazán találták meg az örök nyugalommal, mivelhogy a kripta többször is fel lett törve, és az utolsó eset során a szó szoros értelmében tönkre lett téve.<sup>15</sup>

Bár a nádor Esterházy Miklós temetése országra szóló gyászszertartás volt, mégis elhomályosult a vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú temetése mellett. A 27 éves Tamás, a 26 éves László, a 24 éves Gáspár és a 35 éves Ferenc hősi halált halt 1652. augusztus 26-án. Temetésük ugyancsak Nagyszombatban volt, 1653. március 20-án. Ezt a temetést a történettudomány a barokk kor legpompásabb gyászszertartásának tartja, több tanulmány is részletesen foglalkozott vele.<sup>16</sup>

Röviden érdemes megemlékezni az arisztokrata asszonyok, feleségek temetéséről is. Erre is jó példa az Esterházy család. Az asszonyok számára az egyik legnagyobb életveszélyt a gyakori szülések jelentették. Ennek tudatában az „új vendég” megérkezése előtt nem egyszer végrendeletet is írtak, így a levéltárakban ugyanattól az egy személytől több is található.<sup>17</sup> A feleség, anya vagy leány halála a fennmaradt források szerint szomorúsággal töltötte el a férjeket, fiakat vagy apákat, bár az ilyen érzéseket csak a legbizalmasabb barátoknak árulták el. Esterházy Miklós mély gyászba esett Nyáry Krisztina halála miatt. Fiuk, Pál, naplójában leírta, hogy az apja három napig ki sem jött a szobájából, és senkit sem engedett magához. Alig temette el a feleségét, meghalt a legidősebb fia, István, napra pontosan egy évre rá kedvelt menyee, István özvegye, Thurzó Erzsébet is. Nyáry Istvánnak írt levelében kifejtette, hogy mennyire

<sup>15</sup> Duchoňová, Diana 2013: 278–285.

<sup>16</sup> Szabó Péter 1989: 16–47.; Viskolcz Noémi 2009: 245–268.; J. Újváry Zsuzsanna 2006: 943–972.; Duchoňová, Diana 2013: 294–299.

<sup>17</sup> Horn, Ildikó 2004: 127–128.

szomorú, mert a menyé és unokája, Orsika sok örömet szerzett számára.<sup>18</sup> Néha a házastárs elvesztése komor gondolatokat idézett elő, mint ez Pográc Ferenc esetében is lehetett. Szunyogh Gáspár megpróbált jó tanáccsal szolgálni: „*talam a sok devotio es szenth Jubileum utan kalastromrul gondolkodik kegyelmed, kezel lakvan franciskanusokhoz. En azon szerzetet nem javallom ... mivel ezen kívül is eligh melancholicus kegyelmed, hanem javallom inkább a szent hazassagru gondolkodgik kegyelmed, az altal vigasztaltassa magat mivel »po swatem Gury kazdy koreny se bury« [Szent György után minden gyökér ágaskodik]. Nalunk a megh reghzet ifjak is hazasodnak ... Kegyelmed azertt edes uram jo erővel birvan szokara ne halassa es ...lakodalmi solemnitas hirünke tegye, örvendezhessünk minet több jo akaroival edgyütt...“.<sup>19</sup> Persze, az új házasság inkább a fiatalabb korosztályú özvegyeknél volt aktuális, Esterházy ekkor már 58 éves nagyapa volt. Mindamellet felesége elvesztése mélyen érintette, és ezért nem csak funkciója és az országban elért pozíciója, de Krisztina iránt érzett szeretete és tisztelete is arra készítette, hogy méltóságos és tisztességes temetést rendezzen számára.*

Általában a nők halála és temetése között nem telt el olyan hosszú idő, mint a férfiaknál, de voltak kivételek. A temetést sok minden késleltethette, kezdve a háborús időktől a rossz időjárásig. Esterházy első felesége, Dersffy Orsolya például több mint nyolc hónapig nem volt eltemetve, mert a nádor rendkívül lefoglalt volt, és nem tudott időt szakítani a tisztességes eltakarításra. Krisztinát nem egész három hónap múlva temették, ekkor a temetést Esterházy szokásos fürdőkúrája sürgette, mert sógora, Nyáry István májusban szerette volna hűgát temetni.<sup>20</sup> Nyáry Krisztina Semptén hunyt el, a nádor külön instrukciót adott ki a szertartást illetően, valamint a holttest átszállításával kapcsolatban a nagyszombati kriptába. A temetést megelőző este a semptei kápolnában gyászmisét tartottak, majd 10 óra körül a testet koporsóba helyezték a belső kapu alatti boltban, amely fekete posztóval volt bevonva, és címerekkel volt díszítve. A szertartást Bosnyák Tamás pécsi püspök vezette, majd Kisdy Benedek, az esztergomi nagyprépost prédikált. A gyászolók égő fáklyákkal állták körbe a koporsót, majd a menet elindult a mezővároson át Nagyszombat felé. Amikor elhagyták a várost, lovakra, illetve szekerekre ültek, mivel az út kb. húsz kilométer hosszú. Reggel a városkapu előtt felsorakoztak a nádor német és magyar katonái, puskákkal felszerelve. A gyászmenet hasonlított a már fent leírt menethez: 12 fekete lovas az élen, majd a 100 tagú nádori bandérium, familiárisok, nemesek, majd Esterházy familiárisai, az egyházi személyek és rokonok. A koporsó előtti kocsin ült Esterházy Miklós fiaival és sógorával és néhány további közeli rokonnal. A koporsó után mentek az asszonyok, majd a szolgálók. Amikor betértek a templomba, a koporsót az oltár előtt arany takaróval takarták le, Lósy Imre esztergomi érsek prédikált. Az éjszaka folyamán gyertyák égtek a ravatal mellett, és a templom őrizve volt. Reggel nyolckor kezdődött a mise, a templom ajtajától a *castrum doloris*ig 12 diák és 24 feketébe öltöztetett koldus állt. A búcsúztatások után a koporsót a sírboltba helyezték.<sup>21</sup> Nemcsak a résztvevők sokasága, a gyászolók hosszú menete és a temérdek fáklya, a fekete posztón aranyos címerekkel díszített búcsúztató

<sup>18</sup> Duchoňová, Diana 2013: 292.

<sup>19</sup> MNL – OL Budapest, Archivum familiae Szunyogh E – 195, Levelezés, Film 34 786, Szunyogh Gáspár Pongrácz Ferencnek, Nedec, 1682. május 9.

<sup>20</sup> Duchoňová, Diana 2016:

<sup>21</sup> Duchoňová, Diana 2013: 290–292.

helyek tanúskodnak az elhunyt és férje méltóságáról és fontosságáról, hanem az egyház legmagasabb képviselőinek jelenléte és közreműködése is.

Bár a főúri temetések viszonylag sok hasonló formális jelet mutatnak, mégis a 17. század első negyedében két olyan temetés is végbe ment, ahol a szertartás szinte azonos volt. A két Thurzó-nádor temetéséről van szó. György (1567–1616) néhány nappal több, mint hét évig látta el a palatinusi posztot, 1609 decemberétől haláláig. A soproni országgyűlésen 1622 májusában pedig Thurzó Szaniszlót (1576–1625) választották nádorrá, a méltóságot három évig viselte. Mindkét temetés az evangélikus vallás rítusa szerint zajlott.

1616. december 24-én „*az szegény üdvözült úr ő nagysága múlt ki ez árnyék világból, nagy karácson estve, fertály híján tíz óraker*”. E szavakkal jegyezte fel Thurzó Imre apja halálát naptárának külső lapján.<sup>22</sup> Röviddel ezután 8 hétre egyfajta búcsúhellyé változott Thurzó György volt nádor ravatala, ahová barátai, tisztelői és ellenfelei is elzarándokoltak, hogy kifejezzék tiszteletüket.

Thurzó György titkára, Závodszy György ura emlékét így őrizte meg:

*„Tél napfordulója volt épp, mikor Pannónia Napja,  
Thurzó nádor, elnyugodott óh jaj a haza atyja.  
Hajótörés veszedelme fenyeget,  
Meváltónk, Krisztus őrizz bennünket.  
A sírkövén következő a felirat:  
„Ezen sírban nyugszik a hirtelen haláltól elragadott  
Thurzó György árvai főispán, az ország nádora és helytartója.  
Gondja nagy volt, hogy a szent hitet és igazságosságot  
védelmezze, a császári Felség kegyét megérdemelje,  
A hazát a kívánt békében megtartsa, oltalma legyen a  
jóknak s a vétkeket szigorúan büntesse.  
E támasz elvesztét sirassa egész Magyarország s  
gyászolják a hű barátok”.*<sup>23</sup>

Thurzót nem alaptalanul nevezi titkára a *haza atyjának*. Ambiciózus és sikeres férfi volt, nemcsak az ország legmagasabb politikai posztját töltötte be, de sok érdeme volt a politikai, katonai életben és művelődésben.<sup>24</sup> Závodszy titkár emlékezetében háttérbe szorult a nádor katonai karrierje, inkább az evangélikus hit gyarapításában szerzett érdemeit emelte ki. Ez érthető, hisz Thurzó halálakor már 10 éve relatív békés idők voltak, így hajdani katonai hőstetteit az újabb, aktuálisabb események egy kicsit elhomályosították.

Azután, ahogy a rokonság hosszas tárgyalás után kitűzte a temetés napját február 19-re, Beniczky Márton alnádor felbontotta a testamentumot. Tudni kellett, rendelkezett-e a nádor a temetéssel kapcsolatban. Thurzó a biccsei plébániatemplomot választotta végső nyughelyévé, és meghagyta, hogy sírjába se arany-, se ezüsttárgyakat ne tegyenek. A kikötésnek minden kétségen kívül az volt az oka, hogy 1605-ben egy hajdútamadás érte Biccsét. Ekkor feltörték a templomot is, kirabolták, sőt még a krip-

<sup>22</sup> (MV, SR, ŠA By OK) Acta varia thurzoniana f. 225/6 – Thurzó Imre naplója.

<sup>23</sup> Tusor Péter 2011: 39–40.

<sup>24</sup> Pálffy, Géza 2012: 9–26.

tába is betörték, a tetemeket kidobálták, és a rajtuk levő ruhákat ellopták. Később a nádor apjának, Thurzó Ferencnek az öltözékét megpróbálták eladni, ekkor elkapták őket, és keményen megbüntették.<sup>25</sup> A hasonló esetek elkerülésére Thurzó megtiltotta az értékek sírboltba helyezését, és a mezővárost, valamint a kastélyt is megerősíttette.

Thurzó György egyik jellemző vonása volt, hogy nagyon ambiciózus és nagyravágyó is volt. Rengeteg erőfeszítésébe került, hogy elérje azt a társadalmi pozíciót, amelyet kitűzött saját maga elé, és szerette ezt az elért sikert nyilvánosan is szemléltetni. Gazdagságát és hatalmát nem egy esetben bemutatta a nagy nyilvánosság előtt (például lányai pazar lakodalmain), és így érthető, hogy azt kívánta, hogy a temetése hasonló színvonalú legyen. Január 6-án és 7-én Thurzó Imre szétküldte országszerte a meghívókat apja temetésére. Ekkor már az előkészületek is teljes erővel folytak, naponta hordták Morvaországból, Bécsből, Zsolnáról és más helyekről a fekete posztót és vásznat, hogy be lehessen vonni a szertartás színhelyeit, és minden szolgálónak, hajdúnak és a nádor katonáinak illendő gyászruhát tudjanak varratni. Nagy bevásárlások történtek Bécsben a halotti torra. Február 6-án megérkezett Olmützből a koporsókészítő, és elhozta az ónkoporsót. A nádor tetemét – amelyet bíborszínű dolmányba és világosabb színű mentébe öltöztettek, fejére fekete tollal díszített sapkát tettek, bal oldalára a kardját, jobb oldalára pedig buzogányát helyezték – ekkor kivitték a várból, ahol eddig fakoporsóban volt kiterítve, azzal együtt átrakták az ónkoporsóba, és a palota alatti helységbe helyezték. Ugyanakkor az egész palotát fekete posztóval vonták be.<sup>26</sup>

A búcsúszertartás napjára a biccsei kastély udvarát is fekete posztóval vonták be. A ceremónia reggel fél hétkor harangszóval kezdődött, az udvarmesterek a gyászruhába öltözött meghívott vendégeket leültették az előre kidolgozott ülésrend szerint. Itt fontos volt betartani a hierarchiát, mindenkinek rangja szerint járt a hely. A biztonságról a kastély őrsége gondoskodott, amely száz gyászruhás fegyverest és több tucat hajdút számlált. Nekik kellett tisztességes távolban tartani a kíváncsiskodókat, akiknek a száma állítólag néhány ezerre rúgott.<sup>27</sup>

A szertartás<sup>28</sup> a papok bevonulásával kezdődött, élükön Abrahamides Izsák szuperintendenssel. Utánuk meneteltek a tanárok és a biccsei iskola diákjai. A kastélyban két halotti beszéd hangzott el, egyik a nagyteremben, ahol Boldizsár lelkész magyar nyelven, kint az udvaron pedig a vágújhelyi lelkész szlovákul beszélt. A nehéz koporsót azután 24 erre kinevezett főúr felemelte a ravatalról, és a gyászmenet, amely előtt egy nagy gyászzászló lobogott, elindult a templom felé. A menet több száz résztvevője között voltak gyászruhába öltöztetett koldusok, zenészek, a vármegyék és városok, külföldi hercegségek képviselői, rokonok, szolgálók. A katonák lovon meneteltek, és a rengeteg színes fáklya tovább növelte a menet pompáját.

A gyászmenetben is fontos szerepet játszottak a szimbólumok – egyrészt Thurzó György személyes, családi, másrészt betöltött hivatalának szimbólumai. Mindegyiknek külön hordozója volt az urak közül: az aransarkantyúnak, az aranykardnak, a strucctollas sisaknak, az aranyozott fából faragott címernek. Ez után lovagolt egy aranyozott páncélba öltözött férfi, a halott nádor *alter egója*. Kezében egy drágakövekkel

<sup>25</sup> Lengyelová, Tünde 2002: 81–91. Az esetet Závodszy György is leírta naplójában: Tusor Péter 2011. 26–27.

<sup>26</sup> (MV SR, ŠA By OK) Acta varia thurzoniana f. 225/6 – Thurzó Imre naplója.

<sup>27</sup> Kubinyi, Mikuláš 2013: 32.

<sup>28</sup> Szerémy (közli) 1876: 425–428; kis eltérésekkel Radvánszky Béla (közli) 1879: III. 366–368.



kirakott botot viselt, ő is és a ló is strucctollakkal volt feldíszítve. Utána két feketébe öltöztetett ló következett, akik a címereket vitték, majd a nádor fia és utána 24 főúr, vállukon a koporsóval. Következett az özvegy és leányai, rokonok, vendégek, szolgák stb. A processzió egész ideje alatt szóltak a harangok.

A templomban az egyszerű, fekete bársonnyal bevont és aranycímerekkel ékesített oltár előtt egy újabb ravatalt állítottak fel, ahova a koporsót felhelyezték. Nyolc fehér szövetnek égett mellette. Mindenki elfoglalta a helyét: az első sorban az özvegy és a családtagok. A szimbólumokat viselő férfiak az egész ceremónia alatt a koporsó körül álltak. A szertartás az evangélikus liturgia szerint zajlott, Abrahamides Izsák két másik lelkésszel egyetemben az oltár elé lépett, és rövid imádságot mondott. Következett egy hosszabb halotti beszéd – az *oratio* –, majd a prédikáció, utána még egy prédikáció szlovák nyelven. Kint a templom előtt ugyancsak szlovákul prédikáltak a tömegnek, az iskola ablakából pedig magyarul beszélt Dióssy lelkész. A szertartás a koporsó megáldásával és a sírboltba helyezésével véget ért.

A búcsúztatás hat óra hosszáig tartott, miután a kitéhezett gyászolók a halotti torra indultak. A meghívott vendégek bent a kastélyban, a többiek kint lakomáztak, mindenki státuszának megfelelően.

A temetés kiadásairól a fennmaradt számlák adnak beható képet. Csak a posztó a gyászoló urak, a katonaság és szolgák számára 2000 forintba került, az ónkoporsó 100 forint, a festőnek az özvegy a címerek és más díszelemek megfestéséért 310 forintot, a papoknak 75 forintot fizetett ki. A többi kiadással együtt ez majdnem 6000 forintot tett ki, de ehhez még hozzá kell adni a 700 forint értékű élelmiszert, amely az asztalra került.<sup>29</sup> Ebbe természetesen csak a luxuscikkek, fűszerek, gyümölcsök tartoztak, a húst, a gabonát és a lovak ellátására szükséges abrakot a Thurzó-birtokok jobbágysai szolgáltatták be, ezeknek az ára néhányszor túlhaladta a fűszerek árát. A résztvevők listáját olvasva egyáltalán nem meglepő az ilyen igényes és nagyszabású vendéglátás. Köztudott, hogy a Thurzó-udvaron nem volt pazarlás, de mint ezt pl. a lakodalmakról fennmaradt jegyzékek is bizonyítják, ha a család reprezentációjáról volt szó, nem fukarkodtak, és messze túlszárnyalták a mindennapi átlagot a fogyasztásban.

Alig 5 évvel később Závodszy György már a nádor fiát, Thurzó Imrét gyászolta:

*„Csendben és reményben  
E sírbolt fedi már Uram, Imre, tetemed  
Paradicsomban örvendjen örökké szellemed.  
Gyászol most szülőd s buzgó feleséged  
Lévén te Thurzóknak fény, dicséret.  
Ingó hazádnak mint másik Achilles  
Oszlopa voltál,  
Sír, ki jámbor, sebes haláltól hogy  
Így elhullottál.  
Családod szolgált polgárt, iskolát, templomot,  
Senki se vigadjon, mélyen szomorkodjon”<sup>30</sup>*

<sup>29</sup> Radvánszky Béla (közli) 1879: III. 65.

<sup>30</sup> Tusor Péter 2011: 44.

Az idejekorán, alig 23 éves korában elhunyt Imre egy ígéretes, de be nem teljesült karrier előtt állt. Lehetséges viszont, hogy a vén titkár, aki a nádor mellett szolgált hosszú éveig, nem volt kibékülve azzal, hogy Imre nem követte apja Habsburg-párti lojalitását, és átállt a másik oldalra, Bethlen szolgálatába. Ez lehet a magyarázata annak, hogy miért éppen Akhilleuszhoz hasonlította. A trójai háború hőse ugyanis nem ismert félelmet, és a harcban legyőzhetetlen volt, de nem hallgatott anyjára, Thétis nimfára, aki megjósolta, hogy hosszú, boldog élet vár rá, de csak ha nem keveredik háborúba. Ha ezt nem tartja be, meghal, bár híre és tettei mindenki mást beárnyékolnak. És úgy, ahogy Akhilleusz, Imre is a harcot választotta, bár nem a harcmezőn halt meg, mégis hős lett. Az apáról gazdag életrajzot lehetett írni, de a még kevés tettet véghezvitt ifjút a benne elveszett remények képében kellett lefesteni.

A gyászban megtört Czobor Erzsébet fiának méltóságteljes temetést rendezett. Mivel nem kedvelte menyét, az előkészületekhez hozzá sem engedte. A 16 éves Nyáry Krisztina, aki épp második gyermekét várta, amúgy sem lehetett volna a tapasztalt anyósának versenytársa a szertartás megrendezésében, így csak passzív statisztaszerepet töltött be. Most is rengeteg fekete posztót és más textíliát vásároltak, az ónkoporsót 80 forintnyi fehér ónból gyártotta a mester, 75 forintot kért a munkáért. Kiosztottak 100 darab aranyos címer, amelyeket a fekete posztóra varrtak, 90 kisebb aranyozott címert és további 215 szimplát, amelyet a fáklyákra rögzítettek. A fából faragott sisak ára 35 forint volt, a bearanyozás további 40 forintba került. További 80 forintot fizettek ki a festőnek a képekért, a máig fennmaradt mortuárium<sup>31</sup> megfestéséért és további 70 forintot az aranyos zászló elkészítéséért. A temetés alkalmával Vladislav Svoboda lipnici festő megfestette a fiatalember képét, ám ez elveszett, vagy kallódik. Maga a szertartás leírása sem ismert, de a számlákból azt lehet feltételezni, hogy a jelenlévő gyászvendégek száma hasonló volt, mint amikor a nádort temették. Feltehetőleg a ceremónia és a tor is hasonlóan zajlott le.

Három hónapi előkészület után 1622. január 19-én Imre testét az árvai vár kápolnájának kriptájában helyezték örök nyugalomra. Ezt Czobor Erzsébet építtette, valószínűleg azért, hogy megelőzzék az olyan rettenetes eseteket, mint a hajdútamadás idején megtörtént sírgyalázás volt Biccseán. Erre a sokkal biztonságosabb helyre lettek átszállítva a nádor maradványai is, akinek az özvegye egy monumentális síremléket emeltetett. Ide, férje és egyetlen fia mellé helyezték 1626-ban őt is.<sup>32</sup>

Thurzó Szaniszló nádor temetése annyiban különbözött az előbbiektől, hogy tetemét a lőcsei Szent Jakab-templomban helyezték el, ahol a család sírboltja volt, tehát a Thurzó-uradalmakon kívül. Thurzó Elek (1490–1543) helytartó volt az első családtag, aki egyben Szepes vármegye főispáni posztját is betöltötte. Ő a testamentumában kikötötte, hogy Lőcsén temessék el, ahol apjának is emlékművet állíttatott. Innentől fogva a család minden tagja, aki főispán volt, itt lett eltemetve (egy kivétellel, amelyről még szólunk).<sup>33</sup> Thurzó Elek elhatározását a családi sírhellyel kapcsolatban a város javára alapított gazdag alapítvánnyal is alátámasztotta.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 183.

<sup>32</sup> Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 180–185.

<sup>33</sup> Ludiková Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 166–177.; Ludiková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza 2006: 331.

<sup>34</sup> Katona, Tünde 2012: 109–115.

A fennmaradt forгатókönyv azt mutatja, hogy a temetés majdnem hajszálpontosan úgy zajlott, mint Thurzó György temetése. Szaniszló úr özvegye, Liszthy Anna Rozina több levelet is váltott Thurzó Györgyné Czobor Erzsébettel, sőt arról is tudunk, hogy több tárgyat kölcsön is kért. „*Immár édes szerelmes asszonyom egyébképpen minden eszközökkel, valamelyek szerelmes uramnak tisztességes temetéséhez illendők, alkalmasén hozzá készültünk; hanem egy aranyos fegyverderék és egy aranyos sisak héán vagyunk. Úgy értettem, hogy az kegyelmed tárházában mind az kétféle megvolna. Hogy azért abb is fogyatkozásunk ne történjék, kegyelmedet, mint jó akaró szerelmes asszonyomat atyámfiaát kéréм, ebben is mutassa meg kegyelmed jó akaratát hozzánk és adja kölcsön az temetésig. Az temetés után pedig jó oltalommal minden kár nélkül ismét megküldöm kegyelmednek*”.<sup>35</sup> Czobor Erzsébet feltehetőleg kölcsön is adta kért tárgyakat, mert a temetésnél említve vannak.

Liszthy Anna Rozina úgy döntött, hogy férje gyászszertartását Thurzó György temetésének forгатókönyve alapján rendezik meg. A szertartás rendje kis eltérésektől eltekintve ugyanaz volt, mint a biccsei temetésé.<sup>36</sup> Itt is rengeteg volt a gyászoló, négy búcsúztató halotti beszéd hangzott el. A templomban a fő beszédet latinul Elias Ursinus mondta el, németül Lőcse főlelkésze, Peter Zabeler, és elhangzott egy magyar prédikáció is Brunczwik lelkésztől.<sup>37</sup> A templomon kívül a temetőben pedig szlovákul prédikált egy meg nem nevezett prédikátor.

Peter Zabeler beszédének mottója a Királyok II. könyvének második fejezetéből való vers, Illérsről és tanítványáról, Elizeusról. A bibliai történetben az Úr Illést a mennybe akarta vinni, de Elizeus nem engedte. Végül egy tüzes lovakkal húzott tüzes szekér választotta őket el egymástól, amely Illést egy szélvihar közepette felvitte a mennybe.<sup>38</sup> A megírt kép szimbolikája Thurzó Szaniszlót Krisztushoz, Isten szeke-reséhez hasonlítja, vagy Krisztus mennybemenetelét vonja párhuzamba a nádor távozásával. Kiemeli Thurzó tevékenységét az evangélikus egyház gyarapításában, amely gyakran és indokolatlanul Thurzó György árnyékában marad, de objektív megítélés esetén semmiben sem marad el mellette.

Sajnos, a temetési menetnek csak a célját ismerjük, hogy honnan indult, azt nem jegyezték fel. Egy érdekes részletet tapasztalhatunk a szertartás végén, amely más temetéseknél nem fordul elő. Azután, hogy a koporsót a sírboltba helyezték, kettétörték a kopját, amelyen a fekete gyászlobogó lengett. A zászlót rátekerték az eltört csonkra, majd ráhelyezték a koporsóra. Ugyanúgy kettétörték a hopmesteri pálcát is, való-

<sup>35</sup> X – Y. (közli) 1900: 503. Anna Rosina Lyzthius Czobor Erzsébetnek, Sempte (Šintava), 1625. december 13.

<sup>36</sup> Horn Ildikó 1998: 5–6. 767–772.

<sup>37</sup> Nyomtatásban megjelent: Zabeler, Peter: *Eine christliche Leichpredigt auss dem 3. Cap. Esaiae bey der fürstlichen Leichbegengnüß des ... Stanislai Thursonis, Palatini vnd Fürsten des Königreichs Hungern ... , welcher den 1. Maij des 1625. Jahrs inn Christo seeliglich verschieden, sein Leichnam(m) aber benebens seinem Herrn Brueder, zweyen Jungen Herrlin vnd einem Fräwlin, wie dann auch seinem vielgeliebten Enckelin den 12. Jan. folgendes 1626. Jahrs zur Leutsch in der deutschen Kirchen christlich beygelegt vnnnd zur Erden bestattet worden / Gehalten durch M. Petrum Zabelerum, Pfarrherrn vnd Superintendenten.* Caschaw 1626. (RMK) II. 447; Ursinus, Elias: *Laudatio funebris ... Stanislai Thrvzonis de Bethlemfalva, regni Hungariae palatini ... tristissimo Hungariae fato die 1. Maij anni 1625. pie beateque defuncti, in publico luctu, quo corpus ejus exanime magna cum solennitate in templo Germanico Leutschoviensi cum aliis terre mandaretur, die 12. Januar. anni 1626. / conscripta et dicta a m. Elia Vrsino Delit. Mšn. ecclesiae Neocomiensis in Scepusio pastore.* Cassoviae 1626. (RMK) II. 445.

<sup>38</sup> Rusina Ivan – Zervan Marian 2006: 370–374.

színűleg annak jeléül, hogy a nádor halálával az udvara is megszűnt létezni.<sup>39</sup> Ezután a sírboltot bezárták, és ezzel vége lett a szertartásnak, nem maradt hátra más, mint meghívni a gyászolókat a torra.

Thurzó Szaniszló tumbája a legmonumentálisabb sírhely a lőcsei templomban. A nádor három fia, Szaniszló († 1627), Ádám († 1635) és Mihály († 1636) megrendelésére készítette Hans Weinhardt mester. Néhány évvel az utolsó Thurzó-temetés után, 1639 októberében a templomban rablók jártak, és ellopták azokat a tárgyakat, amelyek a nádor temetése után ott maradtak. Az egyik rablót elfogták, és a vallatásnál elmondta, hogy eladták őket. A sírgyalázót kivégezték. Máig fennmaradt viszont Thurzó Szaniszló fából faragott, díszes halotti pajzsa (scutum).<sup>40</sup>

Amíg a nádor zökkenőmentesen megkapta a végtisztességet, egy évtizeddel később fia temetésénél komoly botrány tört ki. Thurzó Ádám szepesi főispán – mint az egyetlen a Thurzók közül – katolizált, és a lőcseiek megtagadták, hogy az evangélikus templomba temessék. Megtették ezt annak ellenére, hogy a Szent Jakab-templom már Thurzó Elek helytartó idejében, a 16. század első felében lett családi sírhely. A konfliktust Hain Gáspár krónikás is leírta, megjegyezve, hogy a lőcsei polgárok hajthatatlannak maradtak, és a konvertita Ádám végül a szepesváraljai Szent Márton-templomban lett eltemetve.<sup>41</sup> Mivelhogy örökösök nélkül hunyt el, ő volt a nagyhírű család utolsó sarja, aki bezárta a bethlenfalvi Thurzó család történeti szereplését.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a temetések és a gyászceremóniák a kora újkorban visszatükrözték a kor mentalitásának minden mozzanatát. A tárgyak, amelyek a temetéshez tartoztak, szimbolikusan a halotthoz kötődtek, elsősorban az általa betöltött funkciókhoz, de a kor eszmei értékeihez és elképzeléseihez is. A *castrum doloris* (amelyről az egyik itt leírt esetben sincs ismeretünk), a dekorációk, a jelmezek, a gyászmenetek, a koldusok és a szegények szerepeltetése, az *alter ego*, a fekete lovas és más szimbólumok, amelyekről itt nem tudtunk értekezni, nagyon konkrét formában és gazdag vizualizációval mutatták be a kor ízlését, értékrendjét, viselkedésformáit és a reprezentációt, úgy, ahogy ezt a kor embere megélte és megértette. Az elhunytak búcsúztatásának hagyománya folyamatosan új elemekkel gyarapodott, de viszonylag keveset és lassan változott. A gyászoló család igyekezete a méltóságos temetés megrendezésére az egyik oldalon a halott és a család elődei iránt érzett tisztelet és szeretet megnyilvánulása volt, de legalább ugyanolyan mértékben az élők reprezentációja is volt a külvilág felé.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> Szabó Péter 2008: 178.

<sup>40</sup> Ludiková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza 2006: 377–378: 29 sz.; Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: 177.

<sup>41</sup> Hain Gáspár (összeállította) 1988: 186.

<sup>42</sup> A tanulmány a következő projektek támogatásával íródott: SAV - CE Hradý na Slovensku. Interdisciplinárny prierezový pohľad na fenomén hradov; VEGA 2/0134/16 „Politické zoskupenia – determinanti stavovskej politiky v období raného novoveku“

## Hivatkozott Források

- MNL – OL Budapest, Archivum familiae Szunyogh E – 195, Levelezés, Film 34 786, Szunyogh Gáspár Pongrácz Ferencnek, Nedec, 1682. május 9.
- MV SR, Štátny archív Bytča, Oravský komposesorát (MV SR ŠA By OK) Acta varia thurzoniana f. 225/6 – Thurzó Imre naplója.
- Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Régi nyomtatványok tára, (RMK).

## Hivatkozott irodalom

- Cennerné Wilhelmb Gizella 1988: Portrék az Esterházyak „Trophaeum”-ából. In: *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Arcképcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása (katalógus)*. Szerk. Buzási Enikő. Budapest.
- Duchoňová, Diana 2013: *Palatín Mikuláš Esterházy a jeho dvor, Spoločnosť, normy, rituály každodennosti*. Bratislava.
- Duchoňová, Diana 2016: Smútočné obrady žien a detí z rodu Esterházyovcov v 17. storočí. In Lengyelová Tünde – Géza Pálffy. *Korunovácie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku*. Budapest – Békéscsaba.
- Duchoňová, Diana 2016: Smútočné obrady žien a detí z rodu Esterházyovcov v 17. storočí. (*Korridor* – megjelenés alatt).
- Fundárková, Anna 2006: Spor palatína Pavla Pálffyho s ostrihomským arcibiskupom Jurajom Lippaym. In *Historický časopis*, 2006/1.
- Fundárková, Anna 2009: *Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff (1647–1650)*. Wien.
- Hain Gáspár (összeállította) 1988: *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. (szerk. Véber Károly). Budapest.
- Horn Ildikó 1998: Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból. In *Irodalomtörténeti Közlemények* (102).
- Horn, Ildikó 2004: Testamenty aristokratických žien v Sedmohradskom kniežatstve. In Lengyelová Tünde (szerk.): *Žena a právo*. Bratislava.
- J. Újváry Zsuzsanna 2006: „De valámíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll.” A vezekényi csata és Esterházy László halála. In *Hadtörténeti Közlemények* 2006, (4).

- Jedlicska Pál 1910: *Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárához 1401 – 1653 – 1910 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest.
- Katona, Tünde 2012: *Levočská základina Thurzovcov*. In Lengyelová Tünde a kol. *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava.
- Kecskeméti Gábor (szerk.) 1988: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*. Budapest: MTA ITT.
- Kubinyi, Mikuláš 2013: *Imrich Thurzo*. Lietava 2013. (Kubinyi, Miklós. *Thurzó Imre*. Budapest 1888-ban megjelent életrajzának fordítása).
- Lengyelová, Tünde 2002: *Malé mesto v ohrození*. In Dangl, Vojtech – Varga J. János (eds.). *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések*. Bratislava.
- Lengyelová, Tünde 2012: *Ideál uherského muže v době osmanské nadvlády*. In Švaříčková-Slabáková, Radmila – Kohoutová, Jitka – Pavlíčková, Radmila – Hutečka, Jiří (eds.): *Konstrukce maskulinní identity v minulosti a současnosti. Koncepty, metody, perpektivy*. Praha.
- Ludiková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza 2006: *A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700)*. *Művészettörténeti értesítő* (55), 2006.
- Ludiková, Zuzana – Mikó, Árpád 2012: *Pohrebné miesta a náhrobné pamiatky Thurzovcov*. In Lengyelová Tünde a kol.: *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava.
- Mannová, Elena 2012: *Namiesto úvodu: Slávenie transcendentna alebo oslavovanie moci? Sviatkovanie, slávnosti a oslavy očami historikov*. In „*Vyjdeme v noci vo facklovom sprievode a rozsvietime svet*“. *Integračný a mobilizačný význam slávnosti v živote spoločnosti*. Szerk. Kušniráková Ingrid. Bratislava.
- Pálffy, Géza 2012: *Rod Thurzovcov a jeho miesto v aristokracii Uhorského kráľovstva*. In Lengyelová Tünde a kol.: *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava.
- R. Várkonyi Ágnes 2005: *Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában*. In *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest.
- Radvánszky Béla (közli) 1879: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században*. Budapest.
- Rusina Ivan – Zervan Marian 2006: *Príbeh Starého zákona. Ikonografia*. Bratislava.
- Szabó Péter 1989: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest.
- Szabó Péter 2008: *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé*. In Szabó Péter: *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. Budapest.

- Szerémy (közli) 1876: Thurzó György nádor temetése. *Századok* 1876.
- Tusor Péter 2011: *Závodszy György naplója 1586–1624*. Fordította, a jegyzeteket és az előszó írta. Budapest.
- van Dülmen, Richard 1999: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století) / I. Praha*.
- van Dülmen, Richard 2006: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16–18. století) / II. Praha*.
- Viskolcz Noémi 2009: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. In *Művészettörténeti Értesítő* 2009 (2).
- X – Y. (közli) 1900: A Fejérpataky család leveles-ládájából. In *Történelmi Tár* 1900.
- Zabeler, Peter: *Eine christliche Leichpredigt auss dem 3. Cap. Esaiae bey der fürstlichen Leichbegengnüß des ... Stanislai Thursonis, Palatini vnd Fürsten des Königreichs Hungern ..., welcher den 1. Maij des 1625. Jahrs inn Christo seeliglich verschieden, sein Leichnam(m) aber benebens seinem Herrn Brueder, zweyen Jungen Herrlin vnd einem Fräwlin, wie dann auch seinem vielgeliebten Enckelin den 12. Jan. folgendes 1626. Jahrs zur Leutsch in der deutschen Kirchen christlich beygelegt vnnd zur Erden bestattet worden / Gehalten durch M. Petrum Zabelerum, Pfarrherrn vnd Superintendenten. Caschaw 1626. (RMK) II.*